

Tom 27/2018, ss. 167-185
ISSN 1644-888X
e-ISSN 2449-7975
DOI: 10.19251/ne/2018.27(11)
www.ne.pwspzlock.pl

Adrian Sadłowski

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

PRZYCZYNY I OGRANICZENIA INTERWENCJONIZMU PAŃSTWOWEGO W ROLNICTWIE

THE CAUSES AND LIMITATIONS OF STATE INTERVENTIONISM IN AGRICULTURE

Streszczenie

W artykule przedstawiono podstawowe kwestie związane z interwencją państwa w gospodarce, w szczególności przesłanki i ograniczenia interwencjonizmu rolnego oraz rolę kluczowego instrumentu Wspólnej Polityki Rolnej, tj. systemu płatności bezpośrednich, w realizacji gospodarczych funkcji państwa. Aby w pełni oddać dylematy polityki gospodarczej, nie ograniczono się do przedstawienia przesłanek interwencjonizmu państwowego (mających swe źródła w zawodności rynku jako regulatora stosunków społeczno-gospodarczych), lecz również omówiono – zidentyfikowane przez teoretyków wyboru publicznego – ułomno-

Summary

The article presents fundamental problems of state interventionism in economy, especially the premises and limitations of agricultural interventionism and the role of the key instrument of the Common Agricultural Policy, i.e. the direct payments system in the implementation of economic functions of the state. The article is not limited to a presentation of the premises of state interventionism, which was introduced due to the unreliability of the market as a regulator of socioeconomic relations. In order to give a full view of dilemmas of the economic policy, the article also discusses defects of the state, which were identified by public choice

ści państwa, oddalające realną politykę gospodarczą od jej idealnego wzorca, będącego emanacją interesu społecznego. Ponadto zaprezentowano istotę krytyki polityki rolnej państw rozwiniętych ze strony ekonomistów o poglądach liberalnych.

Słowa kluczowe: zawodność rynku, zawodność państwa, interwencjonizm rolny, polityka rolna, płatności bezpośrednie.

theoreticians. These defects cause that the real economic policy drifts away from the ideal model, which is an emanation of the social interest. Apart from that, the article presents the essence of liberal economists' criticism of the agricultural policy of the developed countries.

Keywords: market failure, government failure, agricultural interventionism, agricultural policy, direct payments

Wprowadzenie

Przyczyną interwencji państwa w gospodarce są niedoskonałości rynku jako mechanizmu koordynacji działań indywidualnych, mającego zapewnić maksymalizację poziomu życia społeczeństwa. Potencjalna możliwość zwiększenia dobrobytu społecznego otwiera przestrzeń dla naprawczych działań państwa, które również wykazuje szereg ułomności.

Przejawem aktywnej roli państwa w gospodarce jest stosowanie polityki sektorowej dedykowanej rolnictwu, co w krajach rozwiniętych jest powszechną praktyką. Lipowski [2001] definiuje politykę sektorową jako politykę państwa, preferującą rozwój wybranej dziedziny działalności gospodarczej kosztem dziedzin pozostałych. W odniesieniu do polityki rolnej państw rozwiniętych, ze względu na malejący udział rolnictwa w tworzeniu PKB – nawet w warunkach stosowania tej polityki – należałoby raczej mówić o przeciwdziałaniu atrofii niż o wspieraniu rozwoju tego sektora.

Celem artykułu jest przedstawienie podstawowych kwestii związanych z interwencją państwa w gospodarce, w szczególności przesłanek i ograniczeń interwencjonizmu rolnego oraz roli kluczowego instrumentu Wspólnej Polityki Rolnej (WPR), tj. systemu wsparcia bezpośredniego dla rolników, w realizacji gospodarczych funkcji państwa. Zaprezentowana krytyka ze strony ekonomistów o poglądach liberalnych odnosi się do polityki rolnej państw rozwiniętych, której egzemplifikacją jest właśnie WPR, ukierunkowana na przeciwdziałanie zanikaniu rolnictwa przy jednoczesnym dążeniu do tego, aby nie prowadzić do powstawania „sztucznych” stymulatorów wzrostu produkcji rolnej. Zastosowane metody badawcze to w szczególności selektywna analiza treści (przy przeglądzie literatury przedmiotu) oraz analiza funkcjo-

nalna (w badaniach poszczególnych elementów systemu wsparcia bezpośredniego według spełnianych funkcji).

1. Zawodność rynku i zawodność państwa

Rynek zapewniania możliwość osiągnięcia porozumienia bez konieczności dostosowywania się do innych wbrew własnej woli. Pewne obszary życia społecznego nie mogą jednak opierać się na działaniach podejmowanych indywidualnie w ramach wolnego rynku i konieczne jest zastosowanie metod politycznych. Wówczas konieczne jest podjęcie wspólnej decyzji i dostosowanie się do niej całej zbiorowości. Na podjęcie wspólnej decyzji pozwalają metody polityczne, ale – w przeciwieństwie do wolnego rynku – nie zapewniają one osiągnięcia porozumienia, dlatego stanowią pewne zagrożenie dla spójności społecznej, będącej warunkiem koniecznym istnienia stabilnego społeczeństwa [Friedman, 2008].

Do naprawczych działań państwa, w sferze gospodarki, mogą skłaniać występujące w praktyce gospodarczej tendencje do monopolizacji rynków oraz istnienie monopolu naturalnych. Skutkiem jest niższa produkcja i wyższe ceny na rynkach zmonopolizowanych w porównaniu do stanu, w warunkach konkurencji doskonałej, w którym brak jest możliwości polepszenia sytuacji kogokolwiek bez pogorszenia sytuacji kogoś innego, czyli zapewniona jest efektywność w sensie Pareto.¹

Tendencje do monopolizacji są zawodnością rynku w tym sensie, że rynek nie jest idealnym mechanizmem optymalizacyjnym w rzeczywistych uwarunkowaniach gospodarczych, a jedynie w wyidealizowanej sytuacji, w której spełnione są określone, restrykcyjne założenia, niemożliwe do spełnienia w rzeczywistości. Jednocześnie tendencje te mogą być rezultatem oddziaływania samych sił rynkowych, co wskazuje na immanentną cechę rynku oddalającą gospodarkę od optimum efektywnościowego [Por. Giza, 2013].

Ponadto drogę do interwencji państwowej otwiera niekompletność rynków, o której świadczy występowanie efektów zewnętrznych produkcji i konsumpcji [Zob. Acocella, 2002]. Negatywne efekty zewnętrznie pojawiają się wtedy, gdy działania danego podmiotu czy osoby powodują powstawanie kosztów u innych podmiotów czy osób, natomiast pozytywne efekty zewnętrznie pojawiają się wtedy, gdy działania, danego podmiotu czy osoby, przysparzają korzyści innym podmiotom czy osobom. Konsekwencją tego zjawiska

¹ Dowód prawdziwości twierdzenia (teorematu), że rynki doskonale konkurencyjne zapewniają równowagę ogólnogospodarczą efektywną w sensie Pareto, przedstawiła np. Czarny [2006].

jest nadmierna produkcja i konsumpcja dóbr, których wytwarzaniu/konsumpcji towarzyszą negatywne efekty zewnętrzne, oraz niedostateczna produkcja i konsumpcja dóbr, których wytwarzaniu/konsumpcji towarzyszą pozytywne efekty zewnętrzne [Zob. Landreth i Colander, 2005].

Rynek nie jest w stanie przewyciężyć skutków tzw. efektu gapowicza, polegającego na korzystaniu z dóbr, które cechuje niekonkurencyjność w konsumpcji i brak możliwości wykluczenia z konsumpcji, bez partycypowania w kosztach ich wytworzenia [Zob. Rogall, 2010]. Skutkiem jest niedostateczna produkcja dóbr publicznych. Są one szczególnym (skrajnym) przypadkiem pozytywnych efektów zewnętrznych, w którym wytwarzający dane dobro nie korzysta z niego w większym stopniu niż każdy inny użytkownik [Stiglitz, 2004].

Wszystkie te zjawiska sprawiają, że stan równowagi, do którego dążą rzeczywiste rynki, odbiega od stanu optymalnego, z punktu widzenia maksymalizacji dobrobytu społecznego. Mechanizm rynkowy nie jest w stanie wyeliminować tych zjawisk albo przewyciężyć ich skutków, a tym samym nie jest doskonałym mechanizmem optymalizacyjnym.

Niektórzy autorzy [Np. Acocella, 2002; Stiglitz, 2004; Wilkin, 2009] do niesprawności rynku zaliczają ponadto problemy makroekonomiczne, takie, jak: niepełne wykorzystanie potencjału produkcyjnego, bezrobocie, wzrost ogólnego poziomu cen. W opinii autora, podejście takie jest uprawnione, o ile rynek traktowany jest nie jako źródło (przyczyna) tych negatywnych zjawisk, lecz jako mechanizm im przeciwdziałający, który jednak w określonych warunkach może nie być w tej roli w pełni skuteczny.

Analogicznie do zawodności rynku, która stanowi asumpt do ingerencji państwa w procesy gospodarcze, występuje zjawisko zawodności państwa. Może ono prowadzić nawet do pogorszenia dobrobytu społecznego w stosunku do sytuacji wyjściowej, w której regulatorem stosunków społecznych w danym obszarze był wyłącznie rynek ze wszystkimi swoimi ułomnościami. Z drugiej jednak strony, efektywne państwo może być samoistnym czynnikiem stymulującym wzrost gospodarczy i inwestycje [Wojtyna, 2001].

Uwzględniając rozproszone w literaturze przedmiotu koncepcje różnych autorów, można uogólnić, że źródłami zawodności państwa w realizacji funkcji gospodarczych są:

1. problem identyfikacji interesu ogółu,
2. problem diagnozowania sytuacji i antycypowania zmian uwarunkowań,

3. problem doboru środków,
4. problem motywowania i kontroli.

Problem identyfikacji interesu ogółu wynika z trudności w wypracowaniu mechanizmu łączenia preferencji indywidualnych w preferencje społeczne [Zob. Samuelson i Nordhaus, 2004]. W warunkach trudnego do uchwycenia interesu ogółu zachodzi praktyczna potrzeba operacjonalizacji celu polityki gospodarczej. Według Lipowskiego [2002] celem tym może być stan pełnego zatrudnienia bez inflacji (ujęcie statyczne) albo wzrost międzynarodowej konkurencyjności gospodarki (ujęcie dynamiczne).

Skuteczność polityki gospodarczej uwarunkowana jest m.in. zdolnością państwa do prawidłowego diagnozowania sytuacji oraz do antycypowania szans i zagrożeń wynikających dla gospodarki z dynamicznie zmieniających się warunków wewnętrznych i zewnętrznych [Lipowski, 2002]. Przy diagnozowaniu sytuacji ujawnia się problem niepełnej informacji, a przy próbach antycypacji zmian uwarunkowań – problem niedostatku zadowalających narzędzi (np. ograniczona użyteczność modeli predykcyjnych).

Dobór właściwych środków do realizacji założonych celów uwarunkowany jest posiadaniem wiedzy na temat funkcji reakcji podmiotów na konkretne instrumenty polityki gospodarczej, z uwzględnieniem mechanizmu kształtowania się ich oczekiwań [Lipowski, 2002]. Dużą rolę odgrywa tu interpretacja procesów społeczno-gospodarczych, z której wynikają różne przekonania o skuteczności i efektywności określonych instrumentów oraz skutkach ubocznych ich stosowania.

Kolejnym problemem jest wypracowanie mechanizmów (systemu bodźców, ograniczeń, procedur) zapewniających, że egoistyczne pobudki decydentów politycznych i urzędników zostaną zaprzężone do realizacji interesu publicznego. Dla relacji wyborcy-rządzący i rządzący-urzędnicy, które można uogólnić do relacji pryncypał-agent [Por. Acocella, 2002], charakterystyczne jest bowiem tzw. zjawisko pokusy nadużycia [Por. Santarek, 2017]. Wynika ono z tego, że nadzór rządzących ze strony wyborców oraz urzędników ze strony rządzących jest utrudniony.

Rozdzwiek między działaniami zgodnymi z interesem publicznym a rzeczywistymi działaniami państwa jest ważnym obszarem badań ekonomii politycznej. W badaniach tych często stosowane jest podejście neoklasyczne. Zakładając prymat interesu własnego w postępowaniu jednostek, modeluje się funkcje użyteczności wyodrębnionych grup (np. rządzących, urzędników), będących w określonych relacjach z innymi grupami i znajdujących

się w określonych warunkach instytucjonalno-prawnych, oraz określa skutki jej maksymalizacji. W ramach tych dociekań rozwinięto m.in. teorię cyklu wyborczego, teorię cyklu politycznego, teorię biurokracji, teorię grup interesu i teorię pogoni za rentą.

Teoria cyklu wyborczego [Nordhaus, 1975] opiera się na założeniu, że motywem działań rządzących jest dążenie do reelekcji. Podejmują oni zatem wyłącznie działania mające im zapewnić jak największą liczbę głosów w kolejnych wyborach, a więc takie, które przynoszą rezultaty w krótkim horyzoncie czasowym. W celu maksymalizacji swoich szans wyborczych, rządzący prowadzą oportunistyczną politykę fiskalną i monetarną. Dążą do tego, aby skutki ekspansywnej polityki gospodarczej były odczuwalne dla społeczeństwa w okresie bezpośrednio poprzedzającym wybory, nie licząc się z jej odroczonej w czasie negatywnymi konsekwencjami.

Z kolei teoria cyklu politycznego [Hibbs, 1977; Alesina, 1987] tłumaczy zmiany poziomu aktywności gospodarczej zmianami partii rządzących, które – ze względu na to, że reprezentują różne interesy różnych grup społecznych – formułują inne cele lub przy realizacji tych samych celów dobierają inne środki ze względów doktrynalnych. Uzupełnieniem tej teorii jest koncepcja braku ciągłości polityki z powodów ambicjonalnych – skłonności polityków do dezawuowania, właśnie z powodów ambicjonalnych czy towarzysko-frakcyjnych (a nie programowych), decyzji gospodarczych swych poprzedników, niezależnie od ekonomicznej racjonalności tych decyzji [Lipowski, 2002].

Zgodnie z teorią biurokracji [Niskanen, 1975] działania urzędników nakierowane na zaspokojenie własnych aspiracji w połączeniu z niekompletną informacją, którą dysponują politycy sprawujący nad nimi władzę, prowadzą do nieproduktywnej ekspansywności sektora publicznego. Konsekwencją tego, że urzędnicy próbują realizować swoje własne interesy, niezależnie od preferencji społecznych wyrażanych w mechanizmie demokracji przez organy przedstawicielskie różnego szczebla, jest swoista alienacja agend rządowych [Fiedor, 2013].

Natomiast w teorii grup interesu [Olson, 2012] działania państwa postrzegane są jako wypadkowa nacisku grup interesu. Uległość władz pod ich presją prowadzi do rozrostu zakresu i skali interwencji państwa [Por. Milczarek-Andrzejewska, Tłaczała, 2012].

Zidentyfikowane w ramach omówionych powyżej teorii ułomności państwa oddalają realną politykę gospodarczą od jej idealnego wzorca, będącego emanacją interesu społecznego. Zawodności państwa towarzyszy jednocze-

śnie marnotrawstwo (z punktu widzenia interesu ogółu) zasobów i energii różnych grup społecznych, wynikające z tzw. pogoni za rentą polityczną [Tullock, 1967; Krueger, 1974]. Polega ona na podejmowaniu przez te grupy różnych działań, mających na celu doprowadzenie do korzystnych dla siebie decyzji władz publicznych, np. zapewniających transfery budżetowe.

W opinii autora, zawodność państwa w rolnictwie jest zjawiskiem wieloprzyczynowym, które nie może być wytłumaczone w pełni żadną z przedstawionych wyżej teorii. Dopiero cały zestaw teorii wypracowanych w ramach ekonomii wyboru publicznego pozwala w zadowalającym stopniu, wyjaśnić przyczyny ułomności państwa w tym obszarze.

2. Przesłanki interwencjonizmu rolnego

Wśród przesłanek ingerencji państwa w rolnictwo wymienia się słabą pozycję przetargową producentów rolnych wobec kontrahentów, wynikającą z niekorzystnej z punktu widzenia rolników, asymetrycznej struktury rynków [Oleszko-Kurzyna, 2007]. Rynek zaopatrzeniowy rolnictwa, tj. rynek środków do produkcji rolnej, charakteryzuje duża koncentracja po stronie podaży (forma rynku zbliżona do oligopolu) i silne rozdrobnienie po stronie popytu. Z kolei rynek zbytu, tj. rynek produktów rolnych, wykazuje dużą koncentrację po stronie popytu (forma rynku zbliżona do oligopsonu, a w przypadku niektórych lokalnych rynków rolnych – do monopsonu²) i silne rozdrobnienie po stronie podaży (forma rynku zbliżona do konkurencji doskonałej) [Por. Rembisz, 2010].

Jako kolejny powód interwencji państwa w rolnictwie wskazuje się większe ryzyko prowadzenia działalności w porównaniu do innych działów gospodarki [Wyzińska-Ludian, 1998/1999; Frentrup, Heyder i Theuvsen, 2011] i towarzyszący temu niedorozwój rynków ubezpieczeniowych i kredytowych w otoczeniu rolnictwa, który objawia się niekompletną albo nieadekwatną cenowo ofertą [Stiglitz, 1987]. Ryzyko dochodowe działalności rolniczej można zdekomponować na ryzyko produkcyjne i ryzyko cenowe. Źródłem dużego ryzyka produkcyjnego w rolnictwie jest zmienność uwarunkowań klimatyczno-pogodowych [Klimkowski i Rembisz, 2014] oraz występowanie klęsk żywiołowych, inwazji szkodników, chorób zwierząt i roślin [Rembisz, 2009; Śmiglak-Krajewska, 2014]. Z kolei znaczące ryzyko cenowe wynika z długiego cyklu produkcyjnego, a tym samym długiego okresu oczekiwania na efekty

² Według Szymańskiego [2008] możliwości wykorzystania na współczesnym rynku pozycji monopolistycznej są większe niż pozycji monopolistycznej.

produkcyjne po poniesieniu nakładów, oraz z dużej sezonowości produkcji i skupu produktów rolnych [Gorzela, 1998]. Poza tym, w warunkach charakterystycznej dla rynku surowców rolnych sztywności zarówno popytu, jak i podaży, dostosowania na rynku mają w większym stopniu charakter cenowy niż ilościowy, zatem fluktuacje cen surowców rolnych mogą być bardzo duże.

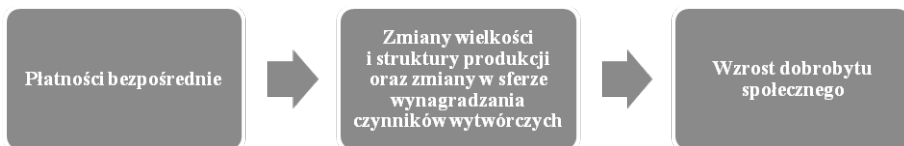
W dyskusji o roli państwa w obszarze rolnictwa zwraca się ponadto uwagę na potrzebę stworzenia bodźców do zwiększenia produkcji dóbr publicznych towarzyszących działalności rolniczej [Por. von Münchhausen, 2003], wśród których wymienia się dobra środowiskowe i społeczno-kulturowe. Do pierwszej grupy zalicza się przeciwdziałanie dezertyfikacji [Adamowicz, 2005] oraz zachowanie różnorodności biologicznej [Bołtromiuk, 2006] i walorów przyrodniczych ekosystemów [Staniak, 2009], a do drugiej – podtrzymywanie żywotności społecznej wsi poprzez zapewnienie uczestnictwa w życiu społecznym i kształtowanie więzi społecznych [Sobiecki, 2007] oraz ochronę rustykalnego dziedzictwa kulturowego [Bład, 2010]. Niektórzy autorzy wśród dóbr publicznych dostarczanych przez rolnictwo wymieniają także ochronę krajobrazów rolniczych (np. alpejskich pastwisk, tarasów rzecznych, lasów *dehesas*, sadów i równin zalewowych czy mozaikowych krajobrazów mieszanych pól uprawnych i pastwisk) [Baldock, Hart i Scheele] oraz walorów pejzażu wiejskiego [Baum i Śleszyński, 2009]. Wprawdzie, ze względu na antropologiczne pochodzenie, można byłoby je zaliczyć do dóbr kulturowych, niemniej jednak mają one raczej charakter dóbr estetycznych.

Przesłanką interwencjonizmu rolnego może być ponadto dążenie do tego, aby potencjał produkcyjny rodzimego rolnictwa zapewniał odpowiedni poziom bezpieczeństwa żywnościowego.

3. Płatności bezpośrednie a gospodarcze funkcje państwa

Zgodnie z założeniami, WPR ma oddziaływać zarówno na sferę wytwarzania (np. rekompensowanie trudności związanych z produkcją na obszarach o szczególnych ograniczeniach naturalnych), jak i podziału produktu społecznego (m.in. wspieranie dochodów rolników), a poza korektą mechanizmu rynkowego (wpływanie na alokację zasobów, niwelowanie dysparytetu dochodów rolniczych wobec dochodów uzyskiwanych w innych sektorach gospodarki) powinna uzupełniać jego działanie, zagospodarowując niektóre obszary niepoddane regulacji rynkowej (w szczególności stymulować produkcję środowiskowych dóbr publicznych) [Sadłowski, 2012]. Jednym z kluczowych instrumentów tej polityki są płatności bezpośrednie, a oczekiwana sekwencja

ich oddziaływania na sferę realną gospodarki została przedstawiona na rysunku 1.

Rysunek 1. Oczekiwane oddziaływanie płatności bezpośrednich na sferę realną gospodarki.

Źródło: opracowanie własne.

Indukowane płatnościami bezpośrednimi szeroko rozumiane zmiany wielkości i struktury produkcji (w tym dóbr nierynkowych), wynikające z przesunięcia zasobów do rolnictwa, a także z korekty ich alokacji wewnątrz sektora oraz zmiany w sferze wynagradzania czynników produkcji (wzrost wynagrodzenia czynników wytwórczych zaangażowanych w rolnictwie kosztem dochodów netto czynników zaangażowanych w innych sektorach) mają doprowadzić do wzrostu poziomu życia całej społeczności europejskiej. Podczas gdy następstwo zdarzeń przedstawione w lewej części rysunku 1 realizuje się zawsze, to wykazanie wzrostu poziomu życia całej społeczności jako efektu zmian w sferze produkcji i podziału spowodowanego stosowaniem płatności bezpośrednich jest dużo bardziej złożone.

W zależności od kształtu systemu wsparcia bezpośredniego oraz wielkości środków przeznaczonych na jego finansowanie i struktury ich wykorzystania, płatności bezpośrednie w różnym stopniu współuczestniczą w realizacji trzech gospodarczych funkcji państwa: realokacyjnej, redystrybucyjnej i stabilizacyjnej.

Funkcja realokacyjna (poprawa efektywności gospodarki) polega na wpływaniu państwa na to, *co, w jakich ilościach i jak*, jest wytwarzane, w obszarach, gdzie rynek nie prowadzi do społecznie pożądanego alokacji zasobów ze względu na niedostateczną konkurencję, niedoskonałą informację oraz występowanie efektów zewnętrznych i dóbr publicznych [Samuelson i Nordhaus, 2004]. Dążąc do podniesienia efektywności gospodarki, przy pomocy płatności bezpośrednich, państwo oddziałuje na wolumen i strukturę produkcji rolnej, a także na produkcję dóbr publicznych, czyli wpływa na to, *co i w jakich ilościach* jest wytwarzane. Elementem systemu płatności bezpośrednich o szczególnym znaczeniu w kształtowaniu wielkości i struktury produkcji

rolnej jest tzw. wsparcie związane z produkcją, którego celem jest przeciwdziałanie spadkowi produkcji w zanikających sektorach wytwórczości rolnej, wrażliwych pod względem społecznym, gospodarczym i środowiskowym [Zob. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego..., 2013].

Płatności obszarowe o najszerszym zasięgu³ wpływają na alokację zasobów również poprzez tworzenie zachęty do utrzymywania gruntów w gotowości do produkcji, tj. w stanie nadającym się do uprawy lub wypasu. Należy podkreślić, że absorbuje to określone zasoby, nie prowadząc do zwiększenia produkcji rolnej, a zatem obniża efektywność rolnictwa w zakresie wytwarzania dóbr rynkowych. W tym przypadku celem jest jednakże m.in. zapewnienie, poprzez podtrzymanie potencjału produkcyjnego rolnictwa, odpowiedniego poziomu bezpieczeństwa żywnościowego.

Płatności bezpośrednie mają ponadto stymulować produkcję środowiskowych dóbr publicznych, zapobiegając zaniechaniu prowadzenia działalności rolniczej tam, gdzie działalność ta zapewnia ochronę ekosystemów przed utratą różnorodności biologicznej i walorów przyrodniczych [Por. Bołtmiuk, 2010]. Z realizacją celów środowiskowych wiąże się oddziaływanie płatności bezpośrednich na to, *jak* wytwarzane są produkty rolne. Płatności bezpośrednie mają skłaniać rolników do stosowania praktyk rolniczych korzystnych dla klimatu i środowiska oraz spełniania norm i wymogów tzw. zasady wzajemnej zgodności (*cross compliance*), co z kolei ma zapobiegać erozji i jałowieniu gleb, zanieczyszczeniu wód, niszczeniu siedlisk i cennych elementów krajobrazu czy degradacji ożywionych elementów środowiska, a także sprzyjać dostarczaniu wysokiej jakości surowców rolniczych. Celem jest zatem przeciwdziałanie negatywnym efektom zewnętrznym towarzyszącym działalności rolniczej (za pomocą zachęt do stosowania metod produkcji o możliwie niewielkiej uciążliwości dla środowiska przyrodniczego) oraz zapewnienie bezpieczeństwa żywności, które zaliczane jest do dóbr publicznych.

Natomiast istotą **funkcji redystrybucyjnej** (poprawa podziału dochodu) jest zmniejszanie nierówności dochodowych poprzez politykę opodatkowania i wydatków, czyli pośrednio wpływanie państwa na to, *dla kogo* wytwarzane są dobra [Zob. Krajewska, 2005]. Rola systemu płatności bezpośrednich jako narzędzia realizacji funkcji redystrybucyjnej polega na korygowaniu podziału dochodu dokonującego się w wyniku działania mechanizmu rynkowego. Ścisłej rzecz biorąc, płatności bezpośrednie są instrumentem zmniejszania

³ W przypadku Polski i innych państw stosujących uproszczony system płatności bezpośrednich jest to jednolita płatność obszarowa.

nierówności dochodowych osiągniętych w rolnictwie w porównaniu do innych działów gospodarki.

Istnieje różnica między interwencją państwa, której celem jest zmiana podziału dochodów, a interwencją w celu zapewnienia właściwego poziomu produkcji dóbr publicznych lub doprowadzenia do sytuacji, w której ceny rynkowe uwzględniają efekty zewnętrzne. W tym drugim przypadku państwo podejmuje działania, które – przynajmniej w zasadzie – mogą poprawić sytuację wszystkich obywateli. Natomiast kiedy państwo interweniuje, zmieniając podział dochodów, wtedy poprawia położenie pewnych grup ludności kosztem innych grup [Begg, Fischer i Dornbusch, 2003].

Niektóre formy pomocy realizowane w ramach systemu wsparcia bezpośredniego, a mianowicie tzw. płatności historyczne, są płatnościami czysto transferowymi. Jednak biorąc pod uwagę udział poszczególnych typów instrumentów w wypłaconej kwocie pomocy, zdecydowanie największe znaczenie mają instrumenty, które zwiększają wynagrodzenie czynników produkcji zaangażowanych do prowadzenia działalności rolniczej i mogą być traktowane jako forma wynagradzania za dostarczanie dóbr publicznych.

Z kolei **funkcja stabilizacyjna** (stabilizacja gospodarki środkami polityki makroekonomicznej) polega na przeciwdziałaniu cyklicznym wahaniom koniunkturalnym w celu uniknięcia dużego bezrobocia w fazach załamania gospodarczego i wysokiej inflacji w okresach ożywienia [Samuelson i Nordhaus, 2004]. Obecnie w Unii Europejskiej płatności bezpośrednie nie pełnią funkcji stabilizacyjnej.⁴ Rolę tę spełniają natomiast stosowane w Stanach Zjednoczonych Ameryki płatności antycykliczne, które mają charakter automatycznych stabilizatorów, uruchamiających się w sytuacji spadku cen poniżej określonego progu [Czyżewski i Kułyk, 2008].

Niemniej jednak, zdaniem autora, w duchu ekonomii keynesowskiej, system wsparcia bezpośredniego rolników stosowany w Unii Europejskiej można byłoby interpretować jako instrument stymulowania popytu globalnego poprzez transfer dochodu od ludności zamożniejszej, którą cechuje większa krańcowa skłonność do oszczędzania, do ludności uboższej, którą cechuje większa krańcowa skłonność do konsumpcji. Wskutek tego transferu, danemu poziomowi dochodu globalnego odpowiadają wyższe globalne wydatki konsumpcyjne. W warunkach niepełnego wykorzystania potencjału produkcyjnego gospodarki, na zwiększony popyt konsumpcyjny gospodarstw domowych

⁴ Niemniej jednak niektórzy ekonomiści [Np. Bazin *et al.*, 2008] postulują, aby płatności bezpośrednie przeprojektować w kierunku pomocy antycyklicznej – przekształcić je w narzędzie niwelowania destrukcyjnych skutków zmienności cen produktów rolnych.

sektor przedsiębiorstw zareaguje wzrostem produkcji, co z kolei spowoduje wzrost dochodu.⁵ Jednakże płatności bezpośrednie stosowane są w sposób ciągły – niezależnie od fazy cyklu koniunkturalnego, a tym samym od stopnia wykorzystania potencjału wytwórczego.

4. Krytyka polityki rolnej

Krytyka polityki rolnej sprowadza się albo do negacji, całkowitego zakwestionowania zasadności jej stosowania (nurt liberalny), albo do sporu o cele tej polityki i dobór środków ich realizacji (nurt interwencjonistyczny).

Tok rozumowania i argumentację w kwestii polityki rolnej państw rozwiniętych, które można uznać za reprezentatywne dla przedstawicieli nurtu liberalnego w ekonomii, przedstawił von Hayek [2011]. Jego zdaniem, nowe wyzwania stojące przed ludnością zatrudnioną w rolnictwie mają swe źródła w następujących długookresowych tendencjach:

1. w wyniku postępu technicznego tak wzrosła wydajność pracy w produkcji żywności, że znacznie mniejsza niż kiedykolwiek grupa ludzi jest w stanie zaspokoić potrzeby żywnościowe znacznie większej populacji;
2. wraz ze wzrostem dochodów ludności, coraz mniejsza jego część jest wydawana na żywność.

Towarzyszące tym procesom głębokie spadki cen produktów rolnych są przejściowe – zanikną, gdy nastąpi już (właśnie dzięki tej presji cenowej) niezbędna redukcja zatrudnienia w rolnictwie. Absolutny lub relatywny spadek dochodów rolników skłania ich bowiem do przekwalifikowania się, a odchodzenie części ludzi od rolnictwa zmniejsza różnice w dochodach. Wyłączenie z uprawy ziemi gorszej klasy i eliminacja mniej efektywnych gospodarstw prowadzi do redukcji średnich kosztów i – ograniczając podaż – powstrzymuje spadek cen produktów rolnych. Ponadto następują zmiany struktury produkcji podążające za zmianami względnych cen różnych produktów rolnych. Ten mechanizm zapewnia, że ci, którzy pozostają na wsi, mogą czerpać równie duże, jak inni, korzyści z rozwoju gospodarczego.

Polityka zapewnienia ludności zatrudnionej w danej chwili w rolnictwie „należytego dochodu” opóźnia adaptację tej ludności do nowych uwarunkowań, w wyniku czego problem staje się coraz poważniejszy, a ponadto sprzyja

⁵ Graficznie jest to obrazowane zwiększeniem kąta nachylenia funkcji całkowitych planowanych wydatków, w wyniku czego nowemu punktowi równowagi odpowiada wyższy poziom produkcji i dochodu.

pojawianiu się żądań innych grup, które również będą domagały się wspierania ich dochodów zgodnie z domniemanymi zasadami sprawiedliwości społecznej. *Nic (...), poza zatrzymaniem postępu technicznego i dobrobytu, nie pozwoli nam uniknąć konieczności tych adaptacji, a próby łagodzenia ich skutków za pomocą przymusowych transferów dochodu z miasta na wieś tylko je opóźniają i prowadzą do coraz większych zaległości w tych procesach, stale komplikując problem* [von Hayek, 2011, s. 349].

Zdaniem von Hayeka troska społeczeństw o los rolnictwa wypływa raczej ze względów sentymentalnych i estetycznych, a nie ekonomicznych. Obciążenia niezbędne do finansowania polityki rolnej akceptuje się z obawy, że po zniknięciu obecnych metod rolnictwa znany obraz wsi zmieni się – obszary wiejskie opustoszeją. Jednak właśnie ta „konserwacja” jest – w jego opinii – głównym wrogiem opłacalnego rolnictwa. Jeśli w rolnictwie ma postępować adaptacja do zmieniających się okoliczności, ważny jest dla innych przykład ludzi, którym się powiodło, bo znaleźli właściwą odpowiedź na zmianę. Rolnik, jeśli ma odnieść sukces, musi stać się przedsiębiorcą. *Alternatywą (...) jest stopniowe przekształcanie się ludności wiejskiej w coś w rodzaju dodatku do parków narodowych, staroświecki lud zachowany dla zaludnienia krajobrazu i świadomie odcięty od możliwości umysłowej i technicznej adaptacji, która pozwoliłaby mu się uniezależnić. (...) Bezspornie okazalibyśmy więcej szacunku dla godności człowieka, gdybyśmy zgodzili się na całkowity zanik pewnych stylów życia, miast zachowywać je jako eksponaty minionej epoki* [von Hayek, 2011, s. 350].

Choć von Hayek sprzeciwiał się kontroli cen lub produkcji czy jakiegokolwiek formie ogólnego planowania w rolnictwie, uważając, że większość środków tego rodzaju jest zarówno nierozsądna ekonomicznie, jak i groźna dla wolności, to jednak widział pewną rolę państwa w tej dziedzinie. Według niego, rola państwa w rolnictwie, jak zresztą w każdym innym obszarze, powinna polegać na doskonaleniu instytucji prawnych usprawniających funkcjonowanie rynku i skłaniających ludzi do liczenia się ze skutkami własnych działań, a ponadto zapewnianie rolnikom pewnych udogodnień w formie dostarczania określonych informacji, które – przynajmniej na danym etapie rozwoju – nie są przekazywane w inny sposób. Jednocześnie zastrzega, że także w tym przypadku państwo nie powinno przypisywać sobie wyłącznych praw, lecz raczej ułatwiać rozwój społecznych przedsięwzięć, prowadzących z czasem do przejęcia tych funkcji.

Do pierwszej grupy zadań państwa von Hayek zaliczył rozwiązywanie problemów wynikających z efektu sąsiedztwa oraz niwelowanie dalekosiężnych skutków wykorzystania konkretnej działki ziemi do konkretnych celów dla reszty społeczności. Natomiast do drugiej grupy zadań – sprzyjanie dyfuzji wiedzy na obszarach wiejskich poprzez rozpowszechnianie informacji, które dają rolnikom szansę na korzystanie w większym stopniu z postępu technologicznego, sprzyjając wyzwaniu ich inicjatywy.⁶

Z kolei Balcerowicz [1993], zabierając głos w dyskusji na temat wsi i rolnictwa, wylicza następujące błędne przesłanki rozwiązań antyrynkowych:

1. wnioskowanie o potrzebie stosowania określonych rozwiązań interwencjonistycznych z samego faktu, że rozpowszechniły się one w rozwiniętych krajach kapitalistycznych,
2. przekonanie, że każde późniejsze rozwiązanie w życiu ekonomicznym krajów zachodnich jest lepsze od wcześniejszego tylko dlatego, że wystąpiło później,
3. wskazywanie niedoskonałości pewnych rozwiązań rynkowych (mając na myśli to, że odchylają się one od idealnego wzorca) i uznawanie tego za wystarczający powód do interwencji państwa,
4. traktowanie państwa tak, jak gdyby było ono nieograniczonym zasobem, zdolnym do rozwiązywania wszelkich problemów.

Podsumowując, liberałowie negują zasadność ingerencji państwa, polegającej na korygowaniu działania mechanizmu rynkowego w rolnictwie. Ich zdaniem, w wyniku polityki rolnej krajów rozwiniętych, osłabiającej procesy dostosowawcze inicjowane mechanizmem rynkowym, następuje odraczanie problemów, które wskutek tego przybierają coraz większą skalę. Rolę państwa widzą w doskonaleniu instytucji prawnych usprawniających funkcjonowanie rynku oraz w sprzyjaniu dyfuzji wiedzy, a nie w prowadzeniu polityki sektorowej.

Z kolei między zwolennikami interwencjonizmu państwowego permanentnie toczy się spór o kształt polityki rolnej. W związku ze zmiennością wartości i preferencji ludzi oraz dynamicznym charakterem procesów społeczno-gospodarczych, formułowane przez nich rekomendacje należy raczej rozpatrywać kontekstowo niż traktować jako zalecenia uniwersalne.

⁶ Na potrzebę działań państwa na rzecz szerzenia postępu technologicznego wśród rolników, zwłaszcza drobnych, rozproszonych producentów, zwraca uwagę również Adamowicz [1992; 2009].

Podsumowanie

Niedoskonałość rynku jako mechanizmu optymalizującego alokację zasobów i podział dochodów stanowi uzasadnienie interwencyjnych działań państwa w gospodarce. Z drugiej jednak strony zawodność państwa w tych działaniach skłania do refleksji, że niedoskonałość rynku w danym obszarze życia społecznego nie jest warunkiem wystarczającym dla podjęcia interwencji.

Jednym z ważnych obszarów interwencji państwa we współczesnych rozwiniętych gospodarkach rynkowych jest rolnictwo. Zwolennicy interwencjonizmu państwowego w rolnictwie wskazują na szereg powodów, które powinny skłaniać rządy do działań naprawczych, i rekomendują zastosowanie określonych instrumentów polityki rolnej. Z kolei przeciwnicy podejścia etatystycznego kwestionują zarówno przesłanki interwencji, jak i możliwość osiągnięcia zakładanych celów przy pomocy proponowanych przez interwencjonistów środków naprawczych. Ich stanowisko wzmacniają konkluzje sformułowane przez przedstawicieli ekonomii wyboru publicznego, dotyczące ogólnej zawodności państwa w sferze gospodarczej.

Dostosowania polityki rolnej następują z jednej strony w reakcji na zaobserwowane zjawiska i tendencje, a z drugiej strony – w następstwie reinterpretacji rzeczywistości gospodarczej, czy też przewartościowania priorytetów. Impulsem dla reform może być ponadto obniżająca się skuteczność i efektywność stosowanych instrumentów w realizacji założonych celów lub nasilenie towarzyszących im skutków ubocznych.

Najważniejszym instrumentem WPR są płatności bezpośrednie, które stanowią w szczególności odpowiedź na przesłanki interwencjonizmu rolnego związane z dysparytetem dochodowym. Jednocześnie mogą osłabiać negatywny wpływ wysokiego ryzyka produkcyjnego i cenowego oraz asymetrycznej struktury rynków na dochody rolników. Choć płatności bezpośrednie nadal są przede wszystkim instrumentem redystrybucyjnym, to rośnie ich znaczenie jako formy wynagradzania za dostarczanie dóbr publicznych.

Literatura

Acocella Nicola. 2002. *Zasady polityki gospodarczej. Wartości i metody analizy*. Warszawa: WN PWN.

Adamowicz Mieczysław. 1992. „Cele i skutki interwencjonizmu rolnego”. *Więź i Rolnictwo*, nr 3-4: 35-49.

- Adamowicz Mieczysław. 2005. „Zrównoważony i wielofunkcyjny rozwój rolnictwa a agronomia”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio E (Agricultura)*, t. 60: 71-91.
- Adamowicz Mieczysław. 2009. „Współczesna rola rolnictwa a modele interwencji rolnego”. *Więś i Rolnictwo*, t. 143, nr 2: 32-54.
- Alesina Alberto. 1987. „Macroeconomic Policy in a Two-party System as a Repeated Game”. *Quarterly Journal of Economics*, t. 102, nr 3: 651-678.
- Balcerowicz Leszek. 1993. *Więś, rolnictwo, wolny rynek*. Warszawa: Fundacja im. M. Rataja.
- Baldock David, Hart Kaley, Scheele Martin. *Dobra publiczne i interwencja publiczna w rolnictwie*. Europejska Sieć na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich. <http://enrd.ec.europa.eu/enrd-static/fms/pdf/45227AED-EB65-0E88-C0FF-9D706AF6572C.pdf> (dostęp: 28.06.2017).
- Baum Rafał, Śleszyński Jerzy. 2009. „Nowe funkcje rolnictwa – dostarczanie dóbr publicznych”. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, t. 11, z. 2: 19-23.
- Bazin G. et al. 2008. „Quelle politique agricole pour l’Europe?”. *Pour. La revue du Groupe Ruralités, Éducation et Politiques*, t. 198, nr 3: 23-35.
- Begg David, Fischer Stanley, Dornbusch Rudiger. 2003. *Mikroekonomia*. Warszawa: PWE.
- Błąd Marta. 2010. Kulturowe funkcje wsi i rolnictwa. W *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, red. Jerzy Wilkin, 165-180. Warszawa: IRWiR PAN.
- Bołtomiuk Artur. 2006. „Przyczyny i skutki wzrostu zainteresowania aspektem środowiskowym w polityce rolnej UE”. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, t. 8, z. 4: 59-63.
- Bołtomiuk Artur. 2010. Działalność rolnicza w Dolinie Biebrzy – elementy symbiozy i konfliktu. W *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, red. Jerzy Wilkin, 113-143. Warszawa: IRWiR PAN.
- Czarny Elżbieta. 2006. *Mikroekonomia*. Warszawa: PWE.
- Czyżewski Andrzej, Kułyk Piotr. 2008. „Płatności bezpośrednie a interesy polskiego rolnictwa”. *Problemy Rolnictwa Światowego*, t. 4(19): 115-124.
- Fiedor Bogusław. 2013. „Błędy rynku a błędy państwa – regulacja rynkowa versus regulacja publiczna”. *Ekonomista*, nr 2: 183-200.
- Frentrup Mechthild, Heyder Matthias, Theuvsen Ludwig. 2011. *Risikomanagement in der Landwirtschaft, Edmund Rehwinkel-Stiftung der Rentenbank*. https://www.rentenbank.de/dokumente/Nachdruck_LeitfadenRisikomanagement_23112011_final.pdf (dostęp: 16.06.2017).

- Friedman Milton. 2008. *Kapitalizm i wolność*. Gliwice: Wydawnictwo Helion.
- Giza Wojciech. 2013. *Zawodność rynku. Powstanie i rozwój idei*. „Zeszyty Naukowe. Seria specjalna: Monografie”, nr 222. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie.
- Gorzela Eugeniusz. 1998. *Ekonomiczno-finansowe instrumenty polityki rolnej w Polsce w latach 1990-1997 kształtujące sytuację społeczno-ekonomiczną ludności rolniczej*. „Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego”, nr 57. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Hibbs Douglas A. 1977. „Political Parties and Macroeconomic Policy”. *The American Political Science Review*, t. 71, nr 4: 1467-1487.
- Klimkowski Cezary, Rembisz Włodzimierz. 2014. „Kwestie stabilizacji dochodów w rolnictwie”. *Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, t. 101, z. 4: 85-96.
- Krajewska Anna. 2005. Niedoskonałości rynku i rola państwa w gospodarce. W *Podstawy ekonomii*, red. Roman Milewski, Eugeniusz Kwiatkowski, 197-226. Warszawa: WN PWN.
- Krueger Anne O. 1974. „The Political Economy of the Rent-Seeking Society”. *The American Economic Review*, t. 64, nr 3: 291-303.
- Landreth Harry, Colander David C. 2005. *Historia myśli ekonomicznej*. Warszawa: PWN.
- Lipowski Adam. 2001. „O akademickiej koncepcji zawodności rynku krytycznie”. *Ekonomista*, nr 3: 303-322.
- Lipowski Adam. 2002. „Ekonomiczna zawodność państwa – krytyczna analiza ujęcia antyetykistycznego”. *Ekonomista*, nr 2: 165-193.
- Milczarek-Andrzejewska Dominika, Tłaczała Piotr. 2012. Analiza grup interesu. W *Teoria wyboru publicznego. Główne nurty i zastosowania*, red. Jerzy Wilkin, 196-220. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Niskanen William A. 1975. „Bureaucrats and Politicians”. *The Journal of Law and Economics*, t. 18, nr 3: 617-643.
- Nordhaus William D. 1975. „The Political Business Cycle”. *Review of Economic Studies*, t. 42, nr 2: 169-190.
- Oleszko-Kurzyna Bożena. 2007. „Postawy rolników wobec grup producentów rolnych”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H (Oeconomia)*, t. 41, nr 11: 161-176.
- Olson Mancur. 2012. *Logika działania zbiorowego. Dobra publiczne i teoria grup*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Rembisz Włodzimierz. 2009. *Instrumenty rynku rolnego*. Warszawa: Vizja Press & IT.

Rembisz Włodzimierz. 2010. „Krytyczna analiza podstaw i ewolucji interwencji w rolnictwie”. *Współczesna Ekonomia*, nr 4: 7-24.

Rogall Holger. 2010. *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Teoria i praktyka*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1307/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. ustanawiające przepisy dotyczące płatności bezpośrednich dla rolników na podstawie systemów wsparcia w ramach wspólnej polityki rolnej oraz uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 637/2008 i rozporządzenie Rady (WE) nr 73/2009 (Dz. Urz. UE L 347 z 20.12.2013, str. 608, ze zm.).

Sadłowski Adrian. 2012. „The reform of the Common Agricultural Policy after 2013 – adjusting the instruments to the strategic plan for agriculture and rural development”. *Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia*, nr 11: 57-66.

Samuelson Paul A., Nordhaus William D. 2004. *Ekonomia*, tom 1. Warszawa: WN PWN.

Santarek Krzysztof. 2017. Rola asymetrii informacji w zarządzaniu. W *Innowacje w zarządzaniu i inżynierii produkcji*, tom 1, red. Ryszard Knosala, 259-267. Opole: Oficyna Wydawnicza Polskiego Towarzystwa Zarządzania Produkcją.

Sobiecki Roman. 2007. *Globalizacja a funkcje polskiego rolnictwa*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.

Staniak Mariola. 2009. „Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich w aspekcie środowiskowym”. *Woda-Środowisko-Obszary Wiejskie*, t. 9, z. 3: 187-194.

Stiglitz Joseph E. 1987. „Some theoretical aspects of agricultural policies”. *World Bank Research Observer*, t. 2, nr 1: 43-60.

Stiglitz Joseph E. 2004. *Ekonomia sektora publicznego*. Warszawa: WN PWN.

Szymański Władysław. 2008. Globalizacja a wyzwania konkurencyjne przedsiębiorstw gospodarki żywnościowej. W *Wybrane aspekty konkurencyjności polskich producentów żywności*, red. Iwona Szczepaniak, 23-43. Warszawa: IERiGŻ PIB.

Śmiglak-Krajewska Magdalena. 2014. „Sposoby ograniczania ryzyka w gospodarstwach rolnych z terenu Województwa Kujawsko-Pomorskiego”. *Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, t. 101, z. 4, s. 136-143.

Tullock Gordon. 1967. „The Welfare Costs of Tariffs, Monopolies, and Theft”. *Western Economic Journal*, t. 5, nr 3: 224-232.

Von Hayek Friedrich A. 2011. *Konstytucja wolności*. Warszawa: WN PWN.

Von Münchhausen Hilmar. 2003. Ansätze zur Weiterentwicklung der Agrarumweltmaßnahmen. W *Angebotsnaturschutz – Vorschläge zur Weiterentwicklung des Vertragsnaturschutzes. Tagungsbericht der gleichlautenden Fachtagung 23.-24. Oktober 2002 in Wuppertal*, red. Klaus Nottmeyer-Linden, Stefan Müller, Dieter Pasch, 77-86. BfN-Skript 89, Bonn – Bad Godesberg.

Wojtyna Andrzej. 2001. „Nowe kierunki badań nad ekonomiczną rolą państwa”. *Ekonomista*, nr 1: 9-40.

Wyzińska-Ludian Jadwiga. 1998/1999. „Uwarunkowania interwencjonizmu państwowego w rolnictwie polskim”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H (Oeconomia)*, t. 32-33: 277-292.